

สภาพของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ.2336-2366

ความเป็นมา และการตั้งเมืองกาฬสินธุ์

ภายหลังรัชสมัยพระเจ้าสุริยวงศา (ครองราชย์ พ.ศ.2197 -2255) จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระเจ้าสิริบุญสาร (พ.ศ.2310 - 2324) ¹ เป็นช่วงที่ผู้คนได้อพยพออกจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์ ลงมาทางใต้ เป็นจำนวนมาก ที่สำคัญได้แก่กลุ่มเจ้าหัวครูยอดแก้ววัดโพนเสม็ด (สีดา) ที่พาผู้คนอพยพลงมาตามลำแม่น้ำโขง จนในที่สุดได้ตั้งหลักแหล่งอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ และอีกกลุ่มหนึ่งโดยการนำของ พระวอ - พระตา เสนาบดีแห่งเวียงจันทน์ ที่ได้อพยพผู้คนลงมาตั้งที่เมืองหนองบัวลุมภู เมื่อถูกเวียงจันทน์ยกกำลังมาปราบ จึงได้อพยพผู้คนลงมาตามลำน้ำชี มาตั้งอยู่ที่คอนเมคแดง - ห้วยแจลละแม - ดงอุ้มผึ้ง ภายหลังตั้งเป็นเมืองอุบลราชธานี ดังกล่าวแล้วในบทที่ 1

อีกกลุ่มหนึ่ง คือกลุ่มเจ้าข้าขาว- เจ้าโสมพะมิตร ² ซึ่งอพยพออกจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์ ภายหลังจากความขัดแย้งกับพระเจ้าสิริบุญสาร จึงได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณ แคว้นบ้านข้าขาวพันนา พระธาตุเชิงชุม เมื่อเจ้าข้าขาวถึงแก่กรรมแล้ว เจ้าโสมพะมิตร ได้เป็นผู้นำกลุ่มนี้เข้ามา โดยมีพญาอุปฮาด เมืองแสน (ขอนแก่น) และเมืองแสน (ท่งจ่า) เป็นผู้ช่วย ส่วนตำแหน่งอื่นๆไม่ปรากฏ ทั้งนี้คงเป็นเพราะยังเป็นชุมชนเล็ก

¹ เจ้าคำหนั้น วงศ์รัตนะ, พงศาวดารชาติลาว ความเป็นมาแต่ดึกดำบรรพ์. หน้า 54 - 55, 60 - 62

² พระราชกฤษฎีกา (ทอง), พงษาวดารเมืองกาลสินและเมืองกระมาลาไสยและเมืองขึ้น. จากการคำนวณเปรียบเทียบเอกสารอีกหลายฉบับทำให้ทราบว่า เจ้าโสมพะมิตร ประสูติราว พ.ศ.2276 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระเจ้าไชยองค์เว้ จึงน่าจะเป็นไปได้ว่า เจ้าโสมพะมิตร เป็นราชโอรสของพระองค์ ถ้าหากโอรสของพระเจ้าไชยองค์เว้ นิคมประเวณีกับหลานสาวเจ้าข้าขาวจริงอย่างที่ประวัติศาสตร์อีสาน ของ เติม วิภาคย์พจนกิจ อ้างถึง (เล่ม 1 หน้า 248)

อย่างไรก็ตาม บริเวณบ้านผ้าขาวพันนา ซึ่งอยู่ก้นเหนือทิวเขาภูพานและอยู่ใกล้เวียงจันทน์ จึงถูกรวบกันจากเวียงจันทน์อยู่เสมอ โดยเฉพาะการเรียกเก็บส่วย¹ เมื่อท้าวอุปฮาด และเมืองแสน (ซอนโปง) ถึงแก่กรรม เจ้าโสมพมิตร กับเมืองแสน (หนังก่า) จึงอพยพผู้คนราว 3,000 เกษ ข้ามทิวเขาภูพาน ลงมาทางใต้ลงมาตั้งอยู่บริเวณบ้าน "กลางหมื่น" ซึ่งพอจะอาศัยน้ำจากบึง "หนองหัวช้าง" ใต้งiang แต่คงไม่เพียงพอ จึงส่งคนออกแสวงหาที่เหมาะสมกว่า ในที่สุดก็ย้ายมาตั้งอยู่ริมน้ำป่า บริเวณที่เรียกว่า แก่งสำโรงคงสองเปือย เพราะก้นหนึ่งเป็นแหล่งน้ำ อีกก้นหนึ่งเป็นคอง เหมาะในการประกอบอาชีพเป็นอย่างยิ่ง² ชุมชนนี้ได้ตกเข้ามาอยู่ในเขตอิทธิพลทางการเมืองการปกครองของราชสำนักกรุงเทพฯ ประมาณ 10 ปี ก่อนจะได้รับยกฐานะขึ้นเป็นเมือง ทั้งนี้เพราะมีหลักฐานว่าในปี พ.ศ. 2325 เจ้าโสมพมิตร ได้ส่งของถวายเงิน งามช้างและนอแรด ให้แก่ราชสำนักกรุงเทพฯ³ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2336 จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ยกบ้านแก่งสำโรงเป็นเมืองกาฬสินธุ์ ตั้งเจ้าโสมพมิตร เป็นพระยาไชยสุนทร เจ้าเมือง ตั้งท้าวคำหาเป็นอุปฮาด ทำราชการขึ้นกับราชสำนักกรุงเทพฯ โดยตรงแต่บัดมา⁴ ในพงศาวดารเมืองกาฬสินธุ์ฉบับพระราชหฤทัยบริหาร (ซึ่งเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5) ได้ระบุเขตแดนของเมืองกาฬสินธุ์ไว้ดังนี้

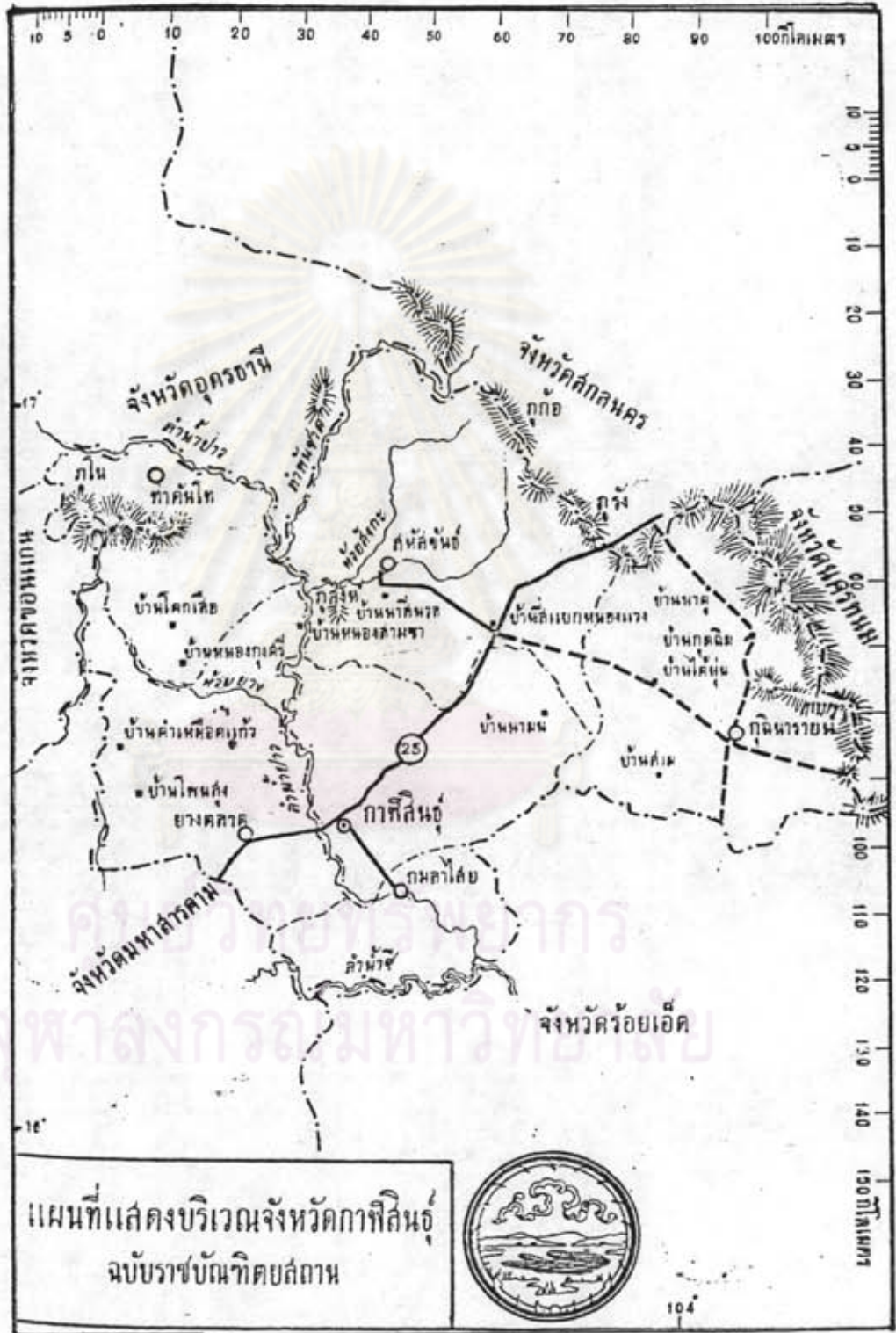
¹พระราชหฤทัยบริหาร (ทอง) พงศาวดารเมืองกาลสิน เมืองกระมาลาไสย และเมืองขึ้น.

²เกื้อ บุญเพิ่ม, "จังหวัดกาฬสินธุ์ : ประวัติและความเป็นมา" รายงานกิจการเทศบาลเมืองกาฬสินธุ์ ประจำปี 2516 - 2522 (กาฬสินธุ์ : จินตทัศน์การพิมพ์, 2523) หน้า 4 ระบุว่าท้าวศรีและคณะได้ออกสำรวจภูมิประเทศที่ทั้งหลักแหล่ง โดยใช้เวลาดัง 2 ปี, แก่งสำโรง ภาษาท้องถิ่นเรียกว่า "แก่งสมโอง"

³พสร. หมายเหตุสมัยรัชกาลที่ 1. จ.ศ. 1144 เลขที่ 7ก. สำเนาสุกัถนรเมืองเวียงจันทน์.

⁴หม่อมอมรวงศ์วิจิตร "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" หน้า 217 - 218 ไม่ปรากฏว่าได้แต่งตั้งใครเป็นราชวงศ์ และราชบุตร ส่วนชื่อเมืองนั้นมีผู้สันนิษฐานว่าอาศัยเหตุที่เคยตั้งถิ่นฐานของบุรีเวียงคูนน้ำกำบาง หรือ เจ้าโสมพมิตรนำกาน้ำสัมฤทธิ์ถวายต่อราชสำนักกรุงเทพฯ บาง ซึ่งยังไม่มีความชัดเจน ทั้งนี้อาจจะเนื่องจากรูปอักษรในปัจจุบันใช้คำว่า "กาฬสินธุ์" หากพิจารณาอักษรตามเอกสารสมุดข่อยและจดหมายเหตุในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งใช้คำว่า "กาลสิน" บาง "กาลาสิน" บาง หรือ "กาละสิน" บาง ความหมายในสมัยก่อนอาจแตกต่างจากสมัยนี้ก็ได้.

แผนที่ แสดงจังหวัดกาฬสินธุ์ ช่วง พ.ศ. ๒๕๐๐

ที่มา : อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน

แผนที่ ทั่วเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ช่วงวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์

ที่มา : กองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

คำอธิบาย

แผนที่ หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ช่วงวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์

1. เมืองเชียงแสน
2. เมืองเวียงจันทน์
3. เมืองเวียงคุก
4. คามเขาสาร
5. บ้านสมเอย
6. เมืองหนองบัวลุมภู
7. เมืองหนองหารน้อย
8. เมืองภูเวียง
9. บ้านกัณหา
10. บ้านนาซาว
11. เมืองสกลนคร
12. เมืองละคร
13. ชาติขุขะ
14. เมืองมุกดาหาร
15. เมืองกาลสิน
16. เมืองซอนแก่น
17. เมืองรสบท
18. เมืองร้อยเอ็ด
19. เมืองยศโสพน
20. เมืองเพนราษ
21. เมืองสุวรรณภูมิ
22. เมืองชุมพล
23. เมืองนครจำปาศักดิ์
24. เมืองโคราช

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

...ตั้งแต่แม่น้ำพองข้างเหนือ มาตกที่ข้างตะวันตกนั้นตั้งแต่ลำน้ำพองตกครัดไปห้วยไผ่जार ไปเขาพอกศอกควาตกไปบ้านผาขาวพรหมบ้านเดิม ยอดลำน้ำสงคราม ตกแม่น้ำโขง เขตฝ่าย ตะวันออกทอดแค้นเมืองละครพนม และเมืองมุกดาหาร แล่นเขาภูพานตกมาถึงภูเจ้าเหล็กทอดยอด ยังยอดยังตกแม่น้ำลำพระชี้อยู่ เป็นเขต ข้างใต้ลำน้ำพระชี้อยู่ ทอดแค้นเมืองร้อยเอ็ด และทอดแค้น เมืองยโสธร แต่ยังไม่ทันไค้ถึงเมือง... 1

เป็นที่น่าสังเกตุว่าเขตแดนของเมืองกาฬสินธุ์ที่กำหนดไว้นี้ กว้างขวางมากโดย เฉพาะทางคั่นเหนือนั้น เลยทิวเขาภูพานไปจนถึงบ้านผาขาวพันนา ซึ่งเป็นถิ่นฐานเก่า ใน พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานของหม่อมอมรวงศ์วิจิตรยังระบุว่า "...ถึงภูเหล็ก ยอดลำน้ำ สงคราม มาลำน้ำอุ้น ตักมาหนองบัวสร้างยอดค้ำลาด ตกหนองหาร..." 2 ซึ่งหมายรวมถึง บริเวณหัวเมืองสกลนครในปัจจุบันเข้ามาด้วย ในการกำหนดเขตแดนดังกล่าวนี้ เพื่อเป็นการ บังคับกีดกันบริเวณหรือพื้นที่ที่เมืองเท่านั้น แท้จริงแล้วไม่ได้มีความหมายในทางการปกครอง มากนัก หลายเมืองมุ่งที่จะให้ความสำคัญเฉพาะบริเวณหัวเมือง หรือ "คุ้มเจ้าเมือง" เท่านั้น จากการศึกษาของบุญช่วย อัครดากร ในคานลักษณะการปกครองของเมืองมหาสารคาม: ถึงแม้จะตั้งขึ้นในช่วงหลังจากนี้ ก็ตาม ไค้เป็นเครื่องสนับสนุนสมมุติฐานนี้เป็นอย่างดี 3 ซึ่งใน ช่วงเวลาเดียวกัน หากพิจารณาหัวเมืองอื่น ๆ ที่อยู่หัวเมืองชั้นในใกล้กรุงเพทฯ ก็ปรากฏว่ามี ลักษณะเช่นเดียวกันจากการศึกษาของ ม.ร.ว. อสิน ระพีพัฒน์ ก็ไค้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า "เขต แคนของเมืองมักถูกปล่อยปละละเลยจนเลื่อนกลาง" 4 อย่างไรก็ตามไม่เคยปรากฏหลักฐานว่า

1 พระราชกฤษฎีกา (ทอง). พงศาวดารเมืองกาลสิน และเมืองกระมาลาไสย และเมืองขึ้น.

2 หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" หน้า 218.

3 บุญช่วย อัครดากร, ประวัติศาสตร์ภาคอีสาน และเมืองมหาสารคาม และผลงาน ทาง ๆ. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายบุญช่วย อัครดากร. 2522), หน้า 39.

4 ม.ร.ว. อสิน ระพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์. พ.ศ. 2325 - 2416. ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรณี สรุงบุญมี แปล. มูลนิธิโครงการตำรา สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ 2521. หน้า. 161.

ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้หัวเมืองกาสินธุ์ได้เข้าไปรับอิทธิพล ความคุมหรือเรียกเก็บผลประโยชน์
เกินแนวทิวเขาภูพานขึ้นไปเลย ดังเช่นเมื่อเกิดความขัดแย้งในกลุ่มผู้นำท้องถิ่นถึงกับอีกฝ่ายหนึ่ง
ต้องอพยพไปตั้งอยู่บริเวณพระราชวังเชิงชุม ทั้งเป็นเมืองสกลทวาปีทำราชการขึ้นกับเวียงจันทน์นั้น
ทางหัวเมืองกาสินธุ์ก็ไม่สามารถควบคุมหรือจัดการอะไรได้ ทั้ง ๆ ที่บริเวณดังกล่าวก็อยู่ใน
"เขตแดน" ของตน ที่กล่าวมาไว้ เพื่อชี้ให้เห็นว่า "เขตแดน" ตามนัยดังกล่าวไม่ได้มีความหมาย
อย่างชัดเจนทางการปกครองว่าเป็นบริเวณที่อยู่ในความรับผิดชอบอย่างแท้จริงแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม กลุ่มบุคคลที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่ราบสูงโคราช โดยเฉพาะ
กลุ่มที่มาจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตก็ปรากฏร่องรอยของความสัมพันธ์กันข้ามที่เมืองน้องต่อกัน
เสมอมา ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มเจ้าโสมพะมิตรที่เมืองกาสินธุ์ กลุ่มพระวอที่เมืองอุบลลาและกลุ่มเจ้า
สร้อยศรีสมุทรที่เมืองนครจำปาศักดิ์ เพราะปรากฏว่าพี่สาวของพระยาไชยสุนทร (พญาแพง)
เมืองกาสินธุ์ก็ได้แต่งงานกับเจ้าสาตซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร แห่ง
เมืองนครจำปาศักดิ์¹ และเมืองแสน (หน้าจำ) ก็ได้พาครอบครัวบวการแยกจากกลุ่มเจ้า
โสมพะมิตร ราว พ.ศ. 2325 อพยพไปสมทบกับกลุ่มพระวอ ที่บ้านห้วยแจละแม ซึ่งภายหลังตั้ง
เป็นเมืองอุบลราชธานี² เป็นต้น แต่ความสัมพันธ์ภายในกลุ่มต่าง ๆ นี้ได้โยงไปถึงความขัดแย้ง
อย่างเด่นชัดอีกด้วยดังจะกล่าวต่อไป

สำหรับหัวเมืองกาสินธุ์นี้ กลุ่มผู้นำท้องถิ่นได้ปรากฏความขัดแย้งตั้งแต่เมื่อ พระยา
ไชยสุนทร (โสมพะมิตร) ซึ่งได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองกาสินธุ์เมื่ออายุ 60 ปี ได้ปกครอง
บ้านเมืองมาเพียง 10 ปี ก็ถึงชีพิตักษัย ในปี พ.ศ. 2345 พระยาไชยสุนทร
(โสมพะมิตร) จึงมอบให้พญาแพง (บุตรพระอุปราช) เป็นผู้รักษาราชการปกครองเมืองกาสินธุ์
แทนเป็นเหตุให้พญาป่อง พญาสุข และพญาฟอง บุตรพระยาไชยสุนทร (โสมพะมิตร)
ไม่พอใจ แต่ในขณะนั้นพระยาไชยสุนทร (โสมพะมิตร) ยังมีชีวิตอยู่ จึงยังไม่ปรากฏพฤติกรรม
ขัดแย้งอย่างเด่นชัดนัก ถึงกระนั้นก็ยังปรากฏว่าทางราชสำนักเวียงจันทน์ได้จับเอาพญาแพง
ไปทรมานเพื่อบังคับให้ทำราชการขึ้นกับเวียงจันทน์ตามเดิม โดยนัยนี้ชี้ให้เห็นเค้าของความ

¹ พระราชบรรณบริหาร (ทอง). พงษาวดารเมืองกาลสิน ๖.

² เรื่องเดียวกัน.

ชัคแยงที่ฝังลึกอยู่ภายใน เพราะไม่ปรากฏว่าทางเวียงจันทน์ได้มีบันทึกกลุ่ม "บุตรของเจ้า โสมพะมิตร" เลย เหตุการณ์เริ่มคลี่คลายเมื่อราชสำนักกรุงเทพฯเข้ามาใกล้ชิด และเมื่อพระยาไชยสุนทร (โสมพะมิตร) ถึงแก่กรรม ใน พ.ศ. 2349 (อายุราว 73 ปี) ทางราชสำนักกรุงเทพฯ ได้แต่งตั้งท้าวผางแห่งเมืองกาฬสินธุ์ ให้ท้าวผางส่วย บุตรพระยาไชยสุนทร (โสมพะมิตร) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวผาง่อง (เอกสารบางฉบับเขียนว่า ผางพวง) บุตรพระยาไชยสุนทร (โสมพะมิตร) เป็นราชวงศ์

ความไม่พอใจของ "กลุ่มบุตรพระยาไชยสุนทร (โสมพะมิตร)" ได้ปรากฏชัดในช่วงนี้ อีก โดยที่ท้าวผาง่อง ผู้เป็นที่รักคนโต แต่ไม่ได้รับการแต่งตั้งให้ทำหน้าที่ใด กับราชวงศ์ (ผางพ่อง) ผู้เป็นน้อง ไคร่วมมือกับพระยาบ้านเวอ¹ พานวิวารอพยพออกจากเมืองกาฬสินธุ์ ราว พ.ศ. 2365 - 2367 ไปตั้งถิ่นฐานที่บริเวณหนองหารพระธาตุเจิงจุมอันเป็นเมืองเก่า ตั้งเป็นเมืองสกลทวาปี² (ต่อมาเปลี่ยนเป็นเมืองสกลนคร) พระยาบ้านเวอเป็นเจ้าเมือง ท้าวผาง่องเป็นอุปฮาด ท้าวผาง่อง ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์เป็นราชวงศ์เมืองสกลทวาปี ทำราชการขึ้นกับราชสำนักเวียงจันทน์³ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ตำแหน่งราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ว่างลง พระยาไชยสุนทร (ผางพ่อง) จึงขอให้ราชสำนักกรุงเทพฯ แต่งตั้งท้าวโคตเป็นราชวงศ์ ทั้งยังได้มอบหมายราชการทั้งปวงให้ราชวงศ์โคตทำการแทนเจ้าเมือง เป็นเหตุให้อุปฮาดท้าวผาง

¹ พระราชบรรณบริหาร (ทอง), พงษาวะการ เมืองกาลสินา.

บุญเพ็ง อัครพิภพ. ประวัติและขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่างของอำเภอยาง-ตลาด. (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2493), หน้า 15 ระบุว่า พระอุปฮาดได้มาสร้างวัดและจำพรรษาอยู่ที่บ้านเวอสมัยแรกตั้งเมืองกาฬสินธุ์ พระยาบ้านเวอจึงน่าจะมีความหมายของพระอุปฮาดอีกคนหนึ่งก็ได้ ปัจจุบัน บ้านเวออยู่ในเขตอำเภอยางตลาด จังหวัดกาฬสินธุ์

² หสธ. จดหมายเทศ ร.3 จ.ศ. 1189 เลขที่ 10 "คำให้การอ้ายเชียงยัน"

ราชการทัพเวียงจันทน์ จ.ศ. 1189

พระยาประจักษ์ประทีปธานี, สำนักานเมืองสกลนคร. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2467 (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์เอก พระอนุมาลสถลเชษฐ์ (เมฆ พรหมสาขา) หน้า 20, 27 เมืองสกลทวาปี เปลี่ยนเป็นเมืองสกลนคร เมื่อ พ.ศ. 2381.

³ พระราชบรรณบริหาร (ทอง), พงษาวะการ เมืองกาลสินา. สมุดข่อยขาว.

ไม่พอใจอย่างยิ่ง เพราะราชวงศ์โคต เป็นบุตรเจ้าฮาก ซึ่งเป็นเชื้อสายของเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร แห่งเมืองนครจำปาศักดิ์กับนางสาวคู้เป็นที่สาวของพระยาไชยสุนทร (หมาแพง) ๆ เป็นหมัน จึงขอบุตรชายของพี่สาวมาเป็นบุตรบุญธรรม การที่ราชวงศ์โคตมีบทบาททางการปกครองมากกว่าอุปฮาดหมาสูยก็ตี ประกมกับญาติพี่น้องของอุปฮาดหมาสูยได้แยกตัวออกจากเมืองกาฬสินธุ์ไปตั้งบ้านเมืองขึ้นใหม่ในลักษณะที่ท้าทายอำนาจกับ เมืองเดิมก็ ได้เป็นแรงผลักดันให้อุปฮาดหมาสูยเปลี่ยนใจไป เข้าข้างญาติพี่น้องของตนทางเมืองสกลทวาปี จุดนี้เองที่ทำให้กลุ่มผู้นำท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์แตกแยกกันอย่างเห็นได้ชัดและส่งผลให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง ระหว่างเมืองกาฬสินธุ์กับเมืองสกลทวาปี ในช่วงวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ได้เริ่มเข้าสู่ช่วงแห่งความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองระหว่างกลุ่มผู้นำท้องถิ่นอย่างเด่นชัด และรุนแรงยิ่งขึ้นเป็นลำดับที่จะกล่าวต่อไป

โครงสร้างทางการเมืองการปกครอง

หัวเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นมาในรัชสมัยโคราชก่อนวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์ โดยเฉพาะกลุ่มที่อยู่พหุออกจากเวียงจันทน์ว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกันอยู่หลายประการ คือ ผู้นำกลุ่มไม่ใช่กษัตริย์แต่เป็นเพียงนายบ้านหรือหัวหน้ากลุ่ม และได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมือง ส่วน "เมือง" นั้นก็ได้เลื่อนฐานะขึ้นมาจาก "หมู่บ้าน" โดยเหตุผลทางการเมืองการปกครอง จึงมักจะเป็นเมืองที่มีขนาดเล็ก นอกจากนี้บรรดาผู้นำท้องถิ่นตลอดจนไพร่พลเมืองต่างก็คุ้นเคยกับแบบแผนการปกครองซึ่งใช้อยู่ในอาณาจักรศรีสัตนาคนหุต ดังนั้น เมื่อเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในที่ราบสูงโคราชถึงแม้จะอยู่ในเขตอิทธิพลทางการเมืองการปกครองของราชสำนักกรุงเทพฯ ก็ตาม แต่หัวเมืองเหล่านี้ยังคงใช้แบบแผนการปกครองตามแบบดั้งเดิมของตน ราชสำนักกรุงเทพฯ เพียงสงวนสิทธิ์ในการอนุมัติการแต่งตั้งกรมการเมืองระดับสูง 4 ตำแหน่ง ตามที่หัวเมืองเสนอไปเท่านั้น เพื่อให้มองเห็นถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางการเมืองการปกครองระหว่างกลุ่มผู้นำท้องถิ่นกับราษฎร จึงขอ แยกกล่าวถึงบทบาทของแต่ละกลุ่มเสียก่อน กล่าวคือ

กลุ่มผู้นำท้องถิ่น

ตามแบบแผนการปกครองในอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์ ได้จัดทำตำแหน่งหน้าที่ของกลุ่มปกครองหรือกลุ่มผู้นำท้องถิ่นทางการเมืองการปกครองตลอดจนกรม-

การเมืองต่างแหม่งต่าง ๆ ไว้ดังนี้

ฝ่ายแผ่นดิน นอกจากพระมหากษัตริย์หรือเจ้ามหาชีวิต แล้วยังมีตำแหน่งอื่นอีก 3 พระองค์ คือ เจ้าอุปฮาด เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร

เสนาฝ่ายขวา มี 10 พญา คือ เมืองแสน เมืองขวา เมืองสาม เวียงเหนือ เชียงสา หันนา สองเมือง นาเหนือ พะนังน้ำ น้ำสูง

เสนาฝ่ายกลาง มี 7 พญา คือ เมืองกลาง พระขุม พระโยธา ขาเนน ศรีพิทอนาม ศรีสมุทร ศรีสุนทร

เสนาฝ่ายซ้าย มี 10 พญา คือ เมืองจัน เมืองซ้าย เวียงใต้ เมืองปาก ... เมือง ลูก หันหลวง อีไล นาใต้ เมืองแพน สาขา

พวกทหาร มี 6 พญา คือ สุโข กำภู เวียงแก เวียงคำ อุปฮาด เข้มเสมอใจ พราหมณ์พวกมะโง่งสังฆนรธรรมมี 10 พญา คือ ขามุนศรี ขาโนจิต ขามาต ขาเนตร ขาพิทอส ขากำนัน มหาโบริต ราชวัตร อุกทามุนศรี แสนไชยพงศ

หัวหน้าพวกค้ำพระขุม (พวกเสนา) มี 3 พญา คือ พระลคร พลเสพขวา พลเสพซ้าย

หัวหน้าพวกมหาดเล็ก มี 2 พญา คือ นักภูมี้ คำขุมพู

หัวหน้าพวกจำหนวด (ตำรวจ) มี 4 พญา คือ พลเตธา ขาภักดี ขาหลาบคำ วงศ์ภูธร

หัวหน้าฝ่ายรักษากองหลวง มี 4 พญา คือ นักพุทธวงศ์ มหาโคต เข้มวงไชยา อัครฮาด

หัวหน้าฝ่ายเวรรับแขกเมือง มี 4 พญา คือ ศรีสุวรรณ แยกขวา แยกซ้าย ขามุขม

หัวหน้าฝ่ายคลังหลวง มี 5 พญา คือ ราชโคต สีหะคลัง แสนจัน ศรีสุทนต์ แสนยศ

เพี้ยอ่านหนังสือทวาย มี 4 พญา คือ แปงคอง ขาภิรม แก้วสมอ่อน อมเดเลย ¹

ตำแหน่งกรมการเมืองดังกล่าวนี้ เมื่อนำมาใช้กับหัวเมืองลาวในที่ราบสูงโคราชนกก็ได้ มีการปรับปรุงให้เหมาะสมกับขนาดพื้นที่และความจำเป็นของเมืองนั้น ๆ ส่วนตำแหน่งกรมการเมืองระดับสูง 4 ตำแหน่ง คือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร หากเป็นหัวเมืองเล็กก็มักจะเรียกว่า เจ้าเมือง อรรฮาด อรรควงษ์ และวรุบุตร ตำแหน่งดังกล่าวนี้เรียกว่า

¹ สีลา วีระวงส์, ศิษย์ที่พระหิมาลัย (กคทนายเก่าของลาว). กยวโนณะคดี, 2499), หน้า 12 - 14.

อาญาสี่ หรืออาญาสี่ หรือ อัญญาสี่ ซึ่งจะทอได้รับการอนุมัติแต่งตั้งจากราชสำนักกรุงเทพ ส่วนตำแหน่งกรรมการเมืองระดักรองลงมา จะถอดถอนหรือแต่งตั้งยอมอยู่ในดุลยพินิจของเจ้าเมือง จำนวนและตำแหน่งของกรรมการเมืองในแต่ละเมืองนั้นก็แตกต่างกันออกไป เมืองใหญ่ เช่นเมืองอุบลราชธานี ในสมัยพระประทุม เจ้าเมืองคนที่ 1 ท้าวทิศพรหมเจ้าเมืองคนที่ 2 และท้าวทอง เจ้าเมืองคนที่ 3 มีมากกว่าที่ปรากฏในสมัยพระบรมมหาราชวังโบราณของ ลานช้างเสี้ยวอีก ¹ ส่วนเมืองกาฬสินธุ์ไม่ปรากฏชื่อ ตำแหน่งกรรมการเมืองชั้นรองลงมาก็นึก และไม่ได้แบ่งแยกหน้าที่ออกจากกันอย่างเด็ดขาด ลักษณะการทำงานจึงเป็นแบบช่วยเหลือกัน สังกัดได้จากเอกสารที่ปรากฏในช่วงหลัง ดังจะกล่าวต่อไป

ตำแหน่ง เจ้าเมือง เป็นตำแหน่งสูงสุด และมีอำนาจสูงสุดภายในเมืองทุกค้ำน ยกเว้น คำนการควบคุมกำลังคนเพราะ ถึงแม้เจ้าเมืองจะมีสิทธิในการควบคุมดูแล กรรมการเมืองและทรัพยากรทั้งปวงภายในเมืองของตนทุกอย่าง แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าไม่มีสิทธิควบคุมและเก็บผลประโยชน์จากทุกคนภายในเมืองนั้น ๆ กล่าวคือ เจ้าเมืองไม่สามารถเรียกเก็บผลประโยชน์หรือเกณฑ์แรงงานจาก "เลกเขยสู" หรือ เลกที่สังกัดเมืองอื่น แล้วเข้ามาทำมาหากินได้ถูกเมียบอยู่ในเมืองนี้ ๆ ได้ เพราะเลกเขยสูเหล่านี้ยังจะต้องมีภาระที่จะต้องเสียส่วยให้แก่เมืองเดิมของตน ในช่วงก่อนวิกฤตการณ์ เจ้าอนุวงศ์ อย่างน้อยก็ปรากฏว่า เลกสังกัดเจ้าเมืองนครราชสีมาได้มาเป็น "เขยสู" หรือมาทำมาหากินอยู่แถบเมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด และเมืองกาฬสินธุ์ ² หรือเลกสังกัดเจ้าเมืองนครพนม ก็ได้มาเป็น "เขยสู" เมืองกาฬสินธุ์ ³

¹ กจร. ร.5 สารบัญญัตินิติโทษ เล่ม 9 ที่ 259 หน้า 452 - 461 สำเนาทางวาว ท้าวเพี้ยกรรมการและเลขส่วยเงินส่วยเมืองอุบล กัดจากหนังสือราชการเป็นแบบเบญจกัศกราช 1245 ที่ 1683.

² หสข. จดหมายเทศุ ร.3 จ.ก. 1189 เลขที่ 10 "คำให้การไฉ่เชียงมัน" ราชการทัพเวียงจันทน์ จ.ก. 1189.

³ เรื่องเดียวกัน. "คำให้การไฉ่เชียงมัน"

ส่วน อุปฮาด ราชวงษ์ และราชบุตร นั้นมีหน้าที่ปฏิบัติงานแทนเจ้าเมืองหรือช่วยงานที่ได้รับมอบหมาย เช่นการสอบสวนอรรถคดีต่าง ๆ การควบคุมการเก็บช่วย การควบคุมสิ่งของ หรือเงินทอง ส่งเป็นส่วนหรือเครื่องบรรณาการ ลงไปส่งยังราชสำนักกรุงเทพฯ เป็นต้น โดยหลักการแล้วจะมีการแบ่งการควบคุมกำลังคนเป็นกอง ๆ เช่น กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงษ์ และกองราชบุตร¹ ทั้งหมดนี้จะต้องอยู่ในความรับผิดชอบของเจ้าเมือง แต่ในทางปฏิบัติแล้วถึงแม้แต่ละเมืองจะแบ่งเป็นเลกกองอุปฮาดบ้าง เลกกองราชวงษ์บ้าง หรือกองท้าวเพี้ยต่าง ๆ บ้าง โดยเนื้อแท้ก็คือ กองเดียวกันในความรับผิดชอบของเจ้าเมืองนั่นเอง โดยเฉพาะในการส่งช่วยแต่ละหัวเมืองจะส่งในนามกองเดียว เพราะปรากฏหลักฐานในช่วงเวลาต่อมาว่าใน พ.ศ. 2370 ในขณะที่หัวเมืองชั้นในต่าง ๆ แยกส่งหลายกอง เช่น เมืองนครสวรรค์ มี 4 กอง เมืองพิษณุโลก 10 กอง เมืองพิไชย 3 กอง นั้น เมืองนครชุมกับเมืองอุบล เมืองหนองคาย เมืองภูเวียง มีเพียงเมืองละ 1 กองเท่านั้น² และปรากฏในช่วงต่อมาว่า เมืองกาฬสินธุ์เองก็ส่งเพียงกองเดียวในนามกองเจ้าเมืองกาฬสินธุ์เสมอมา จนเกิดความขัดแย้งกันอย่างรุนแรง จึงได้แยกเป็น "กองนอก" เพื่อเป็นแนวทางที่จะแยกตัวออกไปตั้งเป็นเมืองขึ้นมาใหม่ก็จะกล่าวต่อไป.

สำหรับลูกหลานของ "อาญาสี่" นั้น หากเจ้าเมืองเป็นเชื้อพระวงศ์ หรือเป็น "เจ้า" ลูกหลานก็จะเป็น "เจ้า" โดยกำเนิดด้วย หรือหากเจ้าเมืองเป็นเพียง "ท้าว" ลูกหลานก็มักก็เป็น "ท้าว" ต่อไป ตามปกติจะไม่ลดชั้นหรือเปลี่ยนแปลงลงมาเป็นสามัญชนรวดเร็วเหมือนเชื้อพระวงศ์ทางราชสำนักกรุงเทพฯ³ แต่ "เจ้า" ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกนั้นเมื่อตกอยู่ในเขตอิทธิพลของราชสำนักกรุงเทพฯ แล้ว ก็ลดชั้นลงมาเป็นสามัญชน หรือท้าวได้อย่างรวดเร็ว

¹ กจร. ร.5 สารบัญญัตินิติพิเศษ เล่ม 9 ที่ 259 หน้า 252 - 261 สำเนาทางวาท้าวเพี้ยกรมการแลเลขช่วยเมืองอุบล คัดจากหนังสือราชการมีมะแม เบญจศกศักราช 1248 ที่ 1683

² หสธ. จกหมายเหตุ ร.3 จศ. 1189 เลขที่ 8 บัญชีกองส่วย

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูล. (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2501), หน้า 11

เช่นกัน เช่น ลูกเจ้าแก้ว (จารย์แก้ว เมืองสุวรรณภูมิ) ก็เป็นท้าวทนต์ ท้าวมีด ลูกของเจ้าโสมพะมิตร เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ก็เป็นท้าวหม่าป่อง ท้าวหม่าฮุย และท้าวหม่าฟอง ดังนี้เป็นต้น บรรดา "ท้าว" เหล่านี้ เมื่อมีความชอบในราชการ เจ้าเมืองก็จะแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยอาญาสี่ เช่น ท้าวชิตยะ ท้าวโงธิสาร ท้าวสุริยะ ท้าวอินทวงศา เป็นต้น¹ และเป็นตำแหน่งที่สามารถเลื่อนขึ้นมาในตำแหน่งอาญาสี่ได้ตามลำดับอีกด้วย แต่ไม่เคยปรากฏหลักฐานว่า ลูกหลานอาญาสี่ที่เป็นหญิงจะได้รับการแต่งตั้งเป็นอะไรหรือไม่ เพียงแต่ประชาชนให้เกียรติและนิยมเรียกว่า อาญาแม่อย่าง อาญาแม่...บ้าง แม่นาง...บ้าง หม่อม...บ้าง²

ส่วนกรมการเมือง ตั้งแต่ระดับเมืองแสน เมืองจันลงมา มักจะมีค่านำหน้าตำแหน่งว่า "เพี้ย" เช่น เพี้ยเมืองแสน เพี้ยเมืองจัน เพี้ยเมืองแพน เพี้ยศรีสุวรรณ เป็นต้น คำว่า "เพี้ย" หรือ "เพี้ย" นี้มีผู้พยายามอธิบายไว้แล้วหลายคน เช่น บุญช่วย อัครดากร โคกกลาวไว้ว่า บรรดา "ท้าว" สามารถแต่งตั้งคนสนิทได้อีก 1 - 2 คน เพื่อรับใช้ทางราชการหรือกิจการส่วนตัว เช่น ท้าวมหาราชย์แต่งตั้งคนสนิทเป็นที่เพี้ยมหาราชย์ คนสนิทของเมืองแสนก็คือเพี้ยเมืองแสน³ ร.ท.บุญชัย จินตนา อธิบายไว้ในวารสารข่าวของ ว่า เพี้ยกับท้าว มีความหมายเหมือนกัน ถ้าเป็นเมืองใหญ่ที่มีกษัตริย์ปกครองก็เรียกว่า ท้าว เช่น ท้าวเมืองแสน ท้าวสุโขทัย เป็นต้น ถ้าเป็นเมืองเล็กไม่มีกษัตริย์ปกครองก็เรียกว่า เพี้ย เช่น เพี้ยเมืองแสน เป็นต้น⁴ อีกคนหนึ่ง คือ ฝรั่ง เกษร อธิบายไว้ในวารสารนิเทศการศึกษาศรีขอนแก่น ว่า คำว่า เพี้ย แท้ที่จริงก็คือ ท้าว นั่นเอง⁵ ส่วน ขุนมหาวิไชย (จันอุตรนคร) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ วิจารณ์ว่า ตำแหน่งรองลงไปจากอาญาสี่อีก 12 ตำแหน่ง

¹บุญช่วย อัครดากร. ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม และผลงานทาง ๆ. หน้า 37.

²เรื่องเดียวกัน. หน้า 38.

³เรื่องเดียวกัน. หน้า 37

⁴บุญชัย จินตนา, "ประวัติศาสตร์การปกครองภาคอีสาน", ข่าวของ. 1, 3 : (2513) ; 57 - 65 (ฉบับคัดลอกเป็นเอกสารพิมพ์ที่คิด โดยมหาวิทยาลัยขอนแก่น)

⁵ฝรั่ง เกษร, "ทำเนียบการปกครองของมณฑลลาวพวน" นิเทศการศึกษาศรีขอนแก่น 3 : 25 (พฤษภาคม, 2514) (ฉบับคัดลอกเป็นเอกสารพิมพ์ที่คิด โดยมหาวิทยาลัยขอนแก่น).

นั่นมีคำว่า "เพี้ย" นำหน้าทั้งสิ้น... คำแปล ไม่ได้ความ คาดว่าน่าจะมาจากคำว่า "เพรีย" หรือ เพียร์ หรือ พีริยะ ก็ได้ แต่ภาษาไทยมักใช้อ่านเป็นเสียงเพี้ยนไป คือใช้คำว่า เพี้ย เป็นเพี้ย ที่จริงการเติมไม้โทเข้าไปในถูกต้องตามสำเนียงภาษาลาวเลย...¹

จากความคิดเห็นของหลายท่านที่ปรากฏดังกล่าวแล้วนี้ จึงน่าจะเป็นไปได้ว่า โอกาสที่ คำว่า "เพี้ย" จะมีความหมายหรือเพี้ยนมาจาก พญา จึงเป็นไปได้มากกว่า เช่น เพี้ยเมืองแพนขอแยกตัวจากเมืองสุวรรณภูมิไปตั้งที่ขี้บอนภายหลังยกเป็นเมืองขอนแก่น ก็น่าเชื่อว่า เพี้ยเมืองแพน คงไม่ใช่คนสนิทของเมืองแพน อย่างคำอธิบายของ บุญช่วย อัครการ แต่คงเป็นตัวเมืองแพนเอง ส่วนคำว่า "เพี้ย" ที่ปรากฏในเอกสารโบราณอย่างมากมายพอ ๆ กับคำว่า เพี้ยนั้นหากพิจารณาคำอื่น ๆ เปรียบเทียบกับหลาย ๆ คำหรือหลาย ๆ ตัวอย่างแล้ว น่าจะเป็นไปได้ว่า คือคำ ๆ เดียวกัน เพียงแต่ในสมัยก่อนไม่ได้เคร่งครัดเรื่องหลักการเติมวรรณยุกต์เท่านั้นเอง ตำแหน่ง "เพี้ย" เหล่านี้ อยู่ในสิทธิและอำนาจของเจ้าเมืองที่จะแต่งตั้งหรือถอดถอนได้ ใครหรือประชาชนทั่วไปก็สามารถได้รับการแต่งตั้งให้เป็น "เพี้ย" ในตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งก็ได้ เพราะตำแหน่ง "เพี้ย" นี้จะไม่สืบทอดไปถึงลูกหลานแต่อย่างใด และตามหลักเกณฑ์แล้วเพี้ยจะไม่สามารถเลื่อนขึ้นมาเป็น "อาญาสี่" ได้เลย นอกจากจะไม่มีตำแหน่งสูงกว่านี้ หรือเป็นการแยกตัวของ "เพี้ย" เพื่อตั้งเมืองใหม่ เช่น เพี้ยเมืองแพนได้เป็นเจ้าเมืองขอนแก่น เพี้ยเมืองแสนที่แยกตัวจากเมืองสุวรรณภูมิ เป็นเจ้าเมืองชลบทหรือตั้งเพี้ยศรีปากเป็นเจ้าเมืองสุทโธสง เป็นต้น²

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ชุมพรวิไชย (จัน อุกตรนกร). "การปกครองของชนชาติลาวชาวตะวันออกเฉียงใต้"
วาริชฐาน ตอนที่ 25 (ตุลาคม รศ. 115) หน้า 2501.

² หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" หน้า 217 - 221

เนื่องจากในแต่ละเมือง อาญาสี่ จะเป็นผู้ควบคุมกำลังพลโดยตรง และเพื่อจะให้การควบคุมทั่วถึงและสะดวกขึ้น จึงจำเป็นต้องมีผู้ทำการควบคุมดูแลไพร่พล กระจายไปยังหมู่บ้านต่าง ๆ ซึ่งเรียกว่า เลกทนาย หรือ นายกอง ตำแหน่งเลกทนาย สามารถสืบทอดมายังลูกหลานได้ กล่าวคือในทางปฏิบัติ หากเลกทนายผู้มีคตตายไป บุตรชายก็จะทำหน้าที่เลกทนายสืบแทนต่อไป ดังนั้นเลกทนายหรือนายกองจึงมักจะประจำอยู่หมู่บ้านต่างๆ¹

อย่างไรก็ตาม กลุ่มผู้นำท้องถิ่น ไม่จำเป็นที่จะต้องตั้งบ้านเรือนหรือ "โฮง" อยู่บริเวณใกล้เคียงกัน หรือใกล้โฮงเจ้าเมืองเท่านั้น ทั้งนี้มีเหตุผลอยู่หลายประการ เช่น ความเห็นส่วนตัว และธรรมเนียมของชาวลาวฝ่ายตะวันออกที่ถือว่าฝ่ายเขย จะต้องไปอยู่กับพ่อตาแม่ยาย หรือครอบครัวฝ่ายหญิง เป็นต้น ดังนั้นจึงปรากฏว่า ท้าววรบุตร (เจียม) หลานพระยาไชยสุนทร (พบ แสง) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ ได้ไปตั้งควบคุมไพร่พลอยู่ที่บ้านขามเปี้ย² ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ ดังจะกล่าวต่อไป

¹เมื่อเวลาล่วงเลยมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ นายกอง ที่ประจำอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ไม่พอใจที่จะทำการราชการขึ้นกับเจ้าเมืองเดิม ก็สามารถโอน (Transfer Loyalty) ไปขึ้นกับกองอื่นหรือเมืองอื่นได้ เพราะเป็นเพียงการโอนสังกัดเท่านั้น ไม่ได้โยกย้ายหรือโอนพื้นที่แต่อย่างใด เช่น กรณีนายกอง บ้านเขาคินมิ่งโคนมิ่ง สังกัดเมืองยโสธรขอโอนมาขึ้นกับเมืองกมลาไสย เป็นต้น ดู กจร. ร.5 มพ. เล่ม 16 จ.ก. 1243 เลขที่ 81. หน้า 326 - 327 เมืองกมลาไสย ตอทรายชื่อวิวาทัมเมืองเสลภูมิค่ายที่เขตแดน

²พระราชกฤษฎีกา (ทอง) พงษาวการเมืองกาลสินา, สมุคช้อยชาว. บัจจุบันบ้านขามเปี้ย อยู่ในท้องที่ อำเภอโพนธิชัย จังหวัดร้อยเอ็ด.

ราชกร 1

เนื่องจากข้อจำกัดของการบันทึกตำนาน พงศาวดาร และจดหมายเหตุ ซึ่งตกอยู่ในมือของราชสำนัก หรือถึงแม้บางส่วนจะบันทึกโดยผู้นำท้องถิ่น แต่ก็จัดได้ว่าหลักฐานเอกสารเหล่านั้นไม่ได้เป็นตัวแทนหรือบ่งกล่าวถึงราษฎรผู้ไต่บังคัมเสีย หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างทางสังคมของลาว หรือหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ก่อน พ.ศ. 2370 ไม่ปรากฏให้เห็นเลย ทั้งนี้เพราะบันทึกของเวียงจันทน์ถูกทำลาย เอกสารจำนวนมากที่เป็นทางการในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกก็สูญสูญ² นอกจากนั้นเอกสารที่เกี่ยวข้องที่หอสมุดแห่งชาติที่กรุงเทพฯ ก่อน พ.ศ. 2370. ก็มีไม่มากนัก บางชิ้นก็ถูกไฟไหม้หรือสูญหายไปก็มี ถึงกระนั้นก็ได้หมายความว่า เลขหรือไพร่ ไม่มีความสำคัญในระบบการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกแต่อย่างใด ในทางตรงข้าม กลุ่มผู้นำท้องถิ่นและราชสำนักกรุงเทพฯ จะคำนึงถึงเอกอภัยเสมอ เพราะผลประโยชน์ของราชสำนักกรุงเทพฯ ที่ได้จากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกนั้นขึ้นอยู่กับรายได้ในรูปของส่วยเป็นหลัก และอย่างน้อยผู้นำท้องถิ่นก็มีความจำเป็นที่ต้องอาศัยแรงงานของเลิกในการก่อสร้างทางศาสนา ทางการปกครอง ตลอดจนความปลอดภัย หรือช่วยในกิจการอื่น ๆ ซึ่งไม่จำเป็นเฉพาะเจาะจง ดังจะได้กล่าวในเรื่องสถานะภาพของไพร่ต่อไป การแยกตัวออกไปของผู้คนเพื่อไปตั้งถิ่นฐานในที่ใหม่ให้หลุดพ้นจากการระบอบพันธินกับศูนย์กลางอำนาจเดิม เช่น การอพยพของกลุ่มเจ้าหัวคูนีสู่ลาว โพนเสม็ดก๊ก กลุ่มพระวอ - พระตา หรือการกวาดต้อนผู้คนจากบริเวณเมืองเวียงจันทน์ลงมาอยู่ในที่ราชสำนักแม่น้ำเจ้าพระยาในช่วง พ.ศ. 2322 ก๊ก หรือการแยกตัวของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นในหัวเมืองกาตลินไปตั้งที่เมืองสกลนครในช่วงปี พ.ศ. 2365 - 2367 ก๊ก ล้วนสร้างความกังวลใจแก่ศูนย์กลางอำนาจเดิมหรือหัวเมืองเดิมอยู่ไม่น้อย ในสภาพบ้านเมืองที่มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างเบาบาง จึงมีความจำเป็นที่จะต้องแสวงหาไพร่พลเข้ามาเพิ่มเติม ดังนั้น การเกลี้ยกล่อมหรือกวาดต้อนผู้คนที่ปรากฏอย่างชุกชุมในช่วงหลัง พ.ศ. 2370 จึงนับเป็นเหตุผลที่ชี้ให้เห็นความสำคัญของไพร่พลเป็นอย่างดี

¹ ในเอกสารโบราณ มีคำที่ใช้เรียกราษฎรหลายคำ เช่น ผู้คน ไพร่พล ไพร่ เณร หรือเลข

² Kermon. Breazeale, " The Integration of the Lao States into the Thai Kingdom " p.96

ไพร่หรือเลิกในหัวเมืองกาฬสินธุ์ ตลอดทั้งหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนที่จะมีการเลิกเลิกใน พ.ศ. 2367 นั้น ยังไม่สามารถแบ่งแยกประเภทตามหน้าที่และลักษณะได้อย่างชัดเจนนัก กล่าวคือ ไม่มีหลักฐานใดที่ชี้ให้เห็นการกำหนดความเป็นเลิกหรือไพร่จกรรจ ตลอดจนหน้าที่ที่แตกต่างกัน เพียงแต่พอจะทราบว่า การเกณฑ์แรงงานหรือเรียกสิ่งของจะได้จากราษฎรชายเท่านั้น ไม่ปรากฏว่าราษฎรหญิงต้องทำหน้าที่ใดในบรรดาเลิกหรือไพร่ชาย ซึ่งถูกเกณฑ์แรงงานนี้ เจ้าเมืองกรมการเมืองสามารถใช้สอยให้ทำงานต่าง ๆ ได้ เช่น รักษาทรัพย์สมบัติ ขนส่งแบกหาม สร้างศาสนสถาน สร้างที่พักรักษาคนทาง ทานา เลี้ยงสัตว์ ตลอดจนกิจการอื่น ๆ ซึ่งไม่สามารถแยกได้ว่าเป็นงานส่วนตัวของเจ้าเมืองกรมการเมืองหรืองานเพื่อส่วนรวม เลิกที่มีหน้าที่เฉพาะอย่างเท่าที่ปรากฏก็ไม่ใช่เฉพาะเคียว คือเลิกวัด หรือ "ข้าพระธาตุ"

เลิกวัด หมายถึง บุคคลที่มีหน้าที่บำรุงรักษาให้ความคุ้มครองแก่ศาสนสถาน ตลอดจนอุโบสถารักษารักษาสงฆ์ การที่ได้รับการมอบหมายนี้จะต้องกระทำไปเรื่อย ๆ ตลอดชีวิตและลูกหลานก็สืบทอดภาระ เลิกวัดถือไปไม่จบสิ้น¹ และตามปรกติ เมื่อมีการสร้างวัดภายในเมือง เจ้าเมืองก็จะจัดเลิกจำนวนหนึ่งให้ทำหน้าที่ดังกล่าว หรือหากมีพระธาตุที่สำคัญก็ยกเลิกจำนวนหนึ่งเป็น "ข้าพระธาตุ" เช่น เมื่อครั้งเจ้าหัวคูนสีดา วัดโพธิ์เสม็ด อพยพผู้คนลงมาตามลุ่มแม่น้ำโขงก็ได้แบ่งครัวเรือนจำนวนหนึ่งให้อยู่รักษาพระธาตุพนม² เลิกวัดหรือข้าพระธาตุเหล่านี้จะไม่ถูกเกณฑ์แรงงานอย่างอื่นอีก ส่วนปัจจัยในการเลี้ยงชีพของเลิกวัดก็จะได้จากวัดนั่นเอง

พระภิกษุ ในพุทธศาสนา เป็นผู้ที่ได้รับการยกเว้น การเกณฑ์แรงงานหรือสิ่งของจากเจ้าเมืองกรมการเมือง ดังนั้น หนทางหนึ่งที่ยกรเลิกหรือไพร่จกรรจจะสามารถหลุดจากหน้าที่ดังกล่าวได้ก็คือ การขอสมานานเป็นภิกษุ ซึ่งนอกจากจะหลุดออกมาจากระบอบไพร่แล้วยังได้รับการเคารพยกย่อง และสามารถเป็นเกราะป้องกันตัวจากราษฎรทั้งปวงได้อีกด้วย การสร้างวัดวาอาราม ซึ่งถือเป็นภาระสำคัญของเจ้าเมืองนั้น เป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งเสริมให้ไพร่หรือเลิกออกบวชไถ่สะควากัน ส่วนการหลบหนี หรืออพยพโยกย้ายไปทำมาหากินอยู่ต่างเมือง

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ. เล่ม 7, หน้า 164

² เดิม วิชาถ้อยพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน. เล่ม 1 หน้า 45.

ก็เคยปรากฏอยู่เช่นกัน จึงเป็นภาระของเจ้าเมืองกรมการเมืองจะต้องติดตาม เรียกเก็บผลประโยชน์จากเลกเหล่านั้น เลกลักษณะนี้ เรียกว่า "เลกเขยชู" หรือ "เลกเขยชู" ถึงแม้จะทำมาหากินในบุตรภรรยาอยู่เมืองอื่นแล้ว ก็ยังคงเป็นเลกสังกัดเจ้าเมืองที่เป็นบ้านเกิดอยู่ เช่นเดิม แคว้นกรมนี้ เลกเขยชูก็สามารถขอโอนสังกัดเจ้าเมืองใหม่ที่ตนไปใ้บุตรภรรยาอยู่นั้นได้ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด คือจากคำให้การของ "อ้ายเชียงมัน" ซึ่งมาค้าขาย ทำมาหากินในบุตรภรรยาอยู่ที่เมืองกาฬสินธุ์ เมื่อปี พ.ศ. 2367 ดังข้อความตอนหนึ่งว่า

...ข้าพเจ้าอายุได้ 30 ปี เดิมบิดามารดาข้าพเจ้าอยู่ ณ เมืองนครพนม ข้าพเจ้าก็เกิด ณ เมืองนครพนม ครั้นเมื่อออก ฉศก ข้าพเจ้าไปค้าขาย ณ เมืองกาฬสินธุ์ ข้าพเจ้าได้อิมจ บุกิร เชียงโคกเป็นภรรยาที่บ้านเอือ แขวงเมืองกาฬสินธุ์ ข้าพเจ้าอยู่กับอิมมา เกิดบุตรชายคน 1 อายุได้ 3 ขวบ บ้านเอือที่ข้าพเจ้าอยู่กับเมืองกาฬสินธุ์ ทางประมาณ 200 เส้น ข้าพเจ้าก็เป็นนายเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ ในบุตรท้าวขรวบ้านเอือ เป็นนายหมวด กุม ข้าพเจ้าเสียเงินเป็นค่าฝัง ๕๐๐ บาท ปละค่าสิ่ง...¹

จากคำให้การของ "อ้ายเชียงมัน" ดังกล่าวนี้นี้ ยังทำให้มองเห็นลักษณะการเกณฑ์แรงงานและสิ่งของหรือส่งเงินแทนโดยมีอัตราและระยะเวลาอีกด้วย เพียงแต่ไม่ทราบว่ อัตราและระยะเวลาของการเสียส่วยนี้ให้ส่งเข้าไปยังราชสำนักกรุงเทพฯหรือไม่ ส่วนเลิกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ซึ่งมีลักษณะผสมผสานระหว่างเลกทั้งเมืองและเลกสมเจ้านายนี้ ทางหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมักเรียกว่า "บาว"

ส่วนสตรีและเด็กนั้น ไม่ปรากฏว่ามีการถูกเกณฑ์แรงงานหรือต้องไปทำหน้าที่ให้ กับเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองแต่อย่างใด หรือถ้ามีก็เป็นเพียงช่วยเหลือคนในครอบครัวที่ ต้องถูกเกณฑ์แรงงานในคานการตระเตรียมเสบียงอาหาร เสื้อผ้า และเครื่องมือ เครื่องใช้ และมีหน้าที่เลี้ยงดูครอบครัวในช่วงฝ่ายชายถูกเกณฑ์แรงงาน

บทบาทของเลกใ้มีการเปลี่ยนแปลงและเห็นได้ชัดเจนนับตั้งน้้นภายหลัง การเลิกเลกในหัวเมืองกาฬสินธุ์และหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เพราะเลกใ้ถูกกำหนดให้ส่งส่วยในอัตราที่แน่นอน และภายในระยะเวลาที่กำหนดอย่างสม่ำเสมอ ดังจะกล่าวในบทที่ 3 ต่อไป

¹ สสร. จดหมายเหตุ ร.๕ จ.ศ. 1169 เลขที่ 10/ก "คำให้การอ้ายเชียงมัน" ราชการทัพเวียงจันทน์.

ส่วน ทาส ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกนั้น จะมีมาตั้งแต่เมื่อใดไม่ปรากฏ
ชัด แต่ภายหลังกบฏอ้ายเจียงแก้ว (พ.ศ. 2334) ได้เริ่มมีประเพณีจับชาวต่างดั่ง
ชายแดนน้ำโขงเข้ามาเป็นทาส¹ ทาสในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมีไม่มากนัก และ
โดยทั่วไปมักจะได้รับ การผ่อนปรนและความปรานีจากขุนนายอยู่มาก จนมีลักษณะคล้ายกับ
เลิกโดยทั่วไป²

¹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" หน้า 215

² นางโสภี รัตนแสงศึกษากร, สัมภาษณ์ 11 ธันวาคม 2524 อายุ 77 ปี
บ้านพักใกล้ศาลหลักเมืองมหาสารคาม. คุณยายโสภี เป็นหลานอุปฮาด (เถื่อน) เมือง
มหาสารคาม ได้เล่าให้ฟังว่า "คุณแม่ (นางพัน มุตรอุปฮาดเถื่อน) เล่าว่า บ่าวไพร่
ของเจ้าเมือง ซึ่งเรียกว่า "ขอย ข่า" มีอยู่มากพอสมควร พวกนี้ทำงานสารพัดทุกอย่าง
ถึงหน้าหนักทำนาให้เจ้าเมืองเสร็จหน้าหนักเลี้ยงวัว ควาย ช้าง ม้า ของเจ้าเมือง หรือ
ทำสวน ทำไร่ บางทีจึงเรียกว่า "บ่าวไฮ บาวนา" และการเป็น "ขอย ข่า" นี้ จะคง
เป็นไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะมีเงินมาไถถอน พอถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีประกาศเลิกทาส
"ขอย ข่า" เกือบทั้งหมดไม่ยากหนีไปเป็นอิสระ จึงมีบางส่วนขอยอยู่กับเจ้าเมืองต่อไป".

ความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางการเมืองการปกครอง
ระหว่างกลุ่มผู้นำท้องถิ่นกับราษฎร

การตั้งเมืองหรือ บ้าน ขึ้นเป็นเมืองในบริเวณที่ราบสูงโคราช ในช่วงต้นสมัย
รัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะก่อนที่จะมีการศึกเล็ก หรือก่อนวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์นั้น สมเด็จ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้พูดถึง ความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางการเมืองการปกครอง ระ
หว่างกลุ่มผู้นำท้องถิ่นกับราษฎรไว้ก่อนหน้าว่า

...เมื่อรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3... เป็นเวลาผู้คน แยกบ้านเข้าเป็น...
ที่ตั้งคนในท้องถิ่น เป็นเจ้าเมืองร้างให้เที่ยวเกลี้ยกล่อมพาผู้คนมาเป็นพลเมือง ไม่ต้อง
ใช้อำนาจอาจทำไคควยยินก็ควยยินทุกฝ่ายก็สำเร็จประโยชน์ตามมุ่งหมาย เจ้าเมืองไหน
เกลี้ยกล่อมคนมาได้มากก็ไคทรัพย์สินส่วย และได้ผู้คนสำหรับใช้สอยมากขึ้น ก็เต็มใจ
ชวนชวายตั้งบ้านเมือง ฝ่ายราษฎรที่ไปเที่ยวหลบหลีก ก็ใคร่ครวญว่าหากอยู่ เมื่อรู้ว่าบ้าน
เมืองเรียบร้อยยิ่งขึ้นก็ที่จะกลับมาโดยมาก... 1

จะเห็นได้ว่าทางราชสำนักกรุงเทพฯ ไม่ได้คำนึงถึงจำนวนราษฎรของแต่ละเมือง
เท่าใดนัก วัตถุประสงค์หลักก็คือ ต้องการให้กลุ่มผู้นำท้องถิ่นไคหา ราษฎรมาเพิ่มเติมเอง
ในภายหลัง ราษฎรที่เข้ามาเพิ่มเติมก็ต้องการให้ผู้นำคุ้มครองตน หนีพ้นจากความเดือดร้อน
อันจะเกิดจากสิ่งต่าง ๆ ในขณะที่เกี่ยวกับราษฎรก็จะต้องมีของตอบแทนจากการไครับความคุ้มครอง
นั่นเอง ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำท้องถิ่นกับราษฎรเช่นนี้ เรียกได้ว่าเป็นแบบอุป-
ถัมภ์ ซึ่งมีมาคู่กับสังคมตั้งแต่โบราณแล้ว 2 เลกหรือไพร่ของหัวเมืองกาฬสินธุ์และหัวเมือง
ลาวฝ่ายตะวันออกก็ไม่อยู่นอกเหนือกฎเกณฑ์นี้แต่อย่างใด ส่วนผลประโยชน์ที่กลุ่มผู้นำท้องถิ่น
ไครับจากราษฎรในปกครองของตน ก่อนการศึกเล็กในหัวเมืองกาฬสินธุ์ และหัวเมืองลาว

1 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "เรื่องเมืองในเขตลพบุรีและอีสาน"
เมืองในภาคอีสาน. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาอุดรธานี (จิตร จิตตะยโสธร)
9 ธันวาคม 2516), หน้า 199.

2 Lucy Mair, "Primitive Government" Cultural and Social
Anthropology: Selected Readings. (New York: Mc Milland, 1964), p.225

ly m.

ฝ่ายลาวตะวันออกอื่น ๆ (พ.ศ. 2367) นั้น ไม่มีหลักฐานว่าทางราชสำนักกรุงเทพฯ ได้กำหนดให้หัวเมืองเรียกเก็บจากราษฎรในอัตราและช่วงเวลาอย่างไร ทั้งยังไม่ปรากฏหลักฐานว่าทางราชสำนักกรุงเทพฯ ด้รับสิ่งของ เงินทอง เหล่านี้จากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกแต่อย่างใดทั้ง ๆ ที่พอจะมีหลักฐานว่าในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้มีการเรียกเก็บภาคสมแทนคังกล่าวจากราษฎรบ้างแล้ว เช่นที่เมืองจำปาศักดิ์ในสมัยเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร ซึ่งเป็นอัตราที่ค่อนข้างจะถี่ความยาก ว่าหมายถึงอะไร หรือเก็บทุกปีหรือไม่ คังกล่าวแล้วในพ.ศ. 2364 เจ้าโย (บุตรเจ้าอนุวงศ์) ซึ่งปกครองเมืองนครจำปาศักดิ์ ในช่วงนั้น ได้ตกอยู่ในเขตอิทธิพลของราชสำนักกรุงเทพฯ แล้ว ก็ได้เปลี่ยนธรรมเนียมการเก็บส่วยจากราษฎรโดยเฉพาะ "ชายฉกรรจ์ที่สุภรรยาแล้ว" เป็นไหม หรือ ป่าน หรือ ผลเร็วคนหนึ่งหนักห้าตำลึง ส่วนข้าวเปลือกก็เก็บคนละหมัก 100 ถัง¹

เมืองอุบลราชธานี เมื่อแรกตั้ง (พ.ศ. 2334) ทางราชสำนักได้กำหนดอัตรการเรียกเก็บส่วย ดังปรากฏในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ซึ่งเรียบเรียงขึ้นในร่างปฏิรูปการปกครอง) ว่า "ทำส่วยตั้ง 2 เลข ต่อเบี้ย น้ำรัก 2 ชวดต่อเบี้ย ป่าน 2 เลขต่อชวด" และเมืองโยสธร เมืองเขมราฐก็ระบุนอัตรการเรียกเก็บส่วยในลักษณะคล้ายกัน ซึ่งที่ความค่อนข้างยาก อย่งไรก็ตาม ก็พอจะทราบว่าหัวเมืองเหล่านี้มีการเรียกเก็บส่วยจากราษฎรในรูปของ น้ำผึ้ง ขี้ผึ้ง น้ำรัก ป่าน ผลเร็ว หรือเก็บเป็นเงินแทนก็ได้ สิ่งของเหล่านี้ทางราชสำนักจะได้รับมากน้อยเท่าใดก็ไม่ปรากฏหลักฐาน และเป็นที่น่าอนเหลือเกินว่าถ้าหากทางหัวเมืองจะส่งไปราชสำนักกรุงเทพฯ คงจะได้รับเพียงบางส่วนของที่เก็บได้เท่านั้น เพราะทางราชสำนักกรุงเทพฯ เองก็ไม่สามารถทราบจำนวนไพรฉกรรจ์ของแต่ละหัวเมืองได้

ส่วนหัวเมืองกาฬสินธุ์ เมื่อแรกตั้ง (พ.ศ. 2336) ซึ่งเป็นช่วงใกล้เคียงกับการตั้งเมืองอุบล เมืองขมุต และเมืองขอนแก่น ก็ไม่มีหลักฐานเอกสารใดที่ระบุอัตรา และชนิดของสิ่งของส่วยไว้ จนกระทั่งถึงช่วงกบฏกบฏการณเจ้าอนุวงศ์ เพียงเล็กน้อย ก็ทราบได้จาก

¹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" หน้า 230 ข้าวเปลือกเวลานั้นหนักร้อยชั่งคิดเป็นเงิน ที่งมาท (โดยน้ำหนัก).

คำให้การของอ้ายเชียงมั้นว่า ไพร่จกรรจ์ ต้องเสียส่วยเป็นเงิน ค่าที่ฝัง ผ้าขาว ปี่ละ คำสิ่ง¹ ส่วนการควบคุมกำลังคนนั้น เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ได้ให้นายหมวดที่ประจำอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ คอยควบคุมไพร่ภายในหมู่บ้านของตน นายหมวดก็ขึ้นกับเจ้าเมืองอีกที่หนึ่ง²

จะเห็นได้ว่าในช่วงก่อนการศึกเล็ก (พ.ศ. 2367) หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้เรียกเก็บส่วยจากไพร่หรือเลกของตนแตกต่างกันออกไปทั้งชนิดและจำนวน เช่นเมืองนครจำปาศักดิ์ เรียกเก็บ ไหม ป่าน ข้าวเปลือก และผลเร่ว เมืองอุบลราชธานีเรียกเก็บ ข้าว น้ำรักและป่าน เมืองเขมราฐกร กับเมืองยโสธร เรียกเก็บ น้ำรักและป่าน ส่วนเมืองกาฬสินธุ์ เรียกเก็บข้าว ฝ้าย และผลเร่ว เป็นต้น แต่ไม่มีหลักฐานว่าหัวเมืองเหล่านี้ได้ส่งสิ่งของหรือเงินทองส่วนที่เก็บได้ไปให้ราชสำนักเพียงใดหรือไม่ แต่พอหลังการศึกเล็กเมื่อปี พ.ศ. 2367 เป็นผลให้ราชสำนักกรุงเทพฯได้ทราบจำนวนไพร่ของแต่ละเมือง จึงได้กำหนดอัตราการส่งส่วย ไม่ว่าจะเป็นสิ่งของหรือเงินทอง ตามจำนวนเลกของแต่ละหัวเมือง และให้ส่งทุกปี เป็นประจำ นับแต่บัดมา ซึ่งปรากฏจากหลักฐานว่า เมืองนครจำปาศักดิ์ได้เริ่มส่งส่วยให้แก่อารยราชสำนักกรุงเทพฯตั้งแต่ พ.ศ. 2367³ เมืองอุบล เมืองเขมราฐ ได้จัดกองส่วย เมืองละ 1 กอง กำหนดเสียส่วยเป็นเงินคนละ 4 บาท ส่วนเมืองหนองคาย เมืองโพนพิสัย เมืองขมบท เมืองภูเขียว เมืองภูเวียง และเมืองอื่น ๆ อีก รวม 9 เมือง ถูกกำหนดให้ส่งส่วยเป็นทองคำ คือเมืองหนองคาย ส่งปีละ 32 บาทหนัก เมืองภูเวียงปีละ 10 บาทหนัก นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2370 เป็นต้นมา⁴ ส่วนอัตราที่เรียกเก็บต่อคนนั้นถึงจะไม่ระบุไว้ก็ตาม แต่ใน 3 ปีต่อมาปรากฏหลักฐานว่า หัวเมืองต่าง ๆ ถูกเรียกเก็บส่วยจากเลกคนละ 2 สลึงหนัก⁵ ดังจะกล่าวในบทที่ 3 ต่อไป

¹ นสข. จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1189 เลขที่ 10/ก "คำให้การอ้ายเชียงมั้น" ราชการทัพเวียงจันทน์

² เรื่องเดียวกัน

³ นสข. จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1186 เลขที่ 31 บัญชีส่วย

⁴ นสข. จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1189 เลขที่ 8 บัญชีกองส่วย

⁵ นสข. จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1192 เลขที่ 10 บัญชีเรื่องทองคำส่วยและ

ในขณะที่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกที่อยู่ในเขตอิทธิพลของราชสำนักกรุงเทพฯ ยังไม่ปรากฏความชัดเจนในการเก็บส่วย หรือยังมีความหละหลวมในกฎเกณฑ์การเรียกเก็บส่วยอยู่ที่หัวเมืองลาวที่อยู่ใกล้เวียงจันทน์ก็ปรากฏหลักฐานว่าถูกกำหนดให้เป็น "หมู่บ้านส่วย" หรือ "หมู่บ้านแลกเคื่อน" อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว โดยให้ขึ้นกับเวียงจันทน์โดยตรง สำหรับหมู่บ้านที่มีภาระในการส่งส่วย เช่น บ้านตาแต้ว บ้านหนองบัวลุ่มภู บ้านส้มป่อย บ้านโพ ต้องเสียส่วยให้แก่เวียงจันทน์เป็นเงิน คนละ 3 - 12 บาทต่อปี หากถูกเกณฑ์ชวาก็ฉวางค้ายก็ลดจำนวนเงินลงตามส่วน¹ ความแตกต่างในกระบวนการเรียกเก็บส่วย และอัตราการเก็บส่วยระหว่างหัวเมืองที่อยู่ใกล้อิทธิพลทางการเมือง การปกครองของกรุงเทพฯ และเวียงจันทน์ดังกล่าวนี้ น่าจะเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ก่อนปี พ.ศ. 2367 มีแนวโน้มที่จะมาขึ้นกับกรุงเทพฯ เพราะการขึ้นกับเวียงจันทน์[?] จะต้องเสียส่วยให้แก่เวียงจันทน์เป็นประจำ ตามอัตราที่กำหนดไว้ แต่ถ้าวินกับกรุงเทพฯ ถึงแม้จะเสียส่วย แต่ก็ไม่มีกำหนดระยะเวลาหรืออัตราที่แน่นอนอีกด้วย ภาระทางเวียงจันทน์จึงเป็นภาระที่หนักกว่าทางกรุงเทพฯ อย่างเห็นได้ชัด

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ หสข. จกหมายเหตุ ร.3 จศ. 1789 เลขที่ 10/ก "คำให้การอ้ายเชียงทัน" ราชการทัพเวียงจันทน์

หสข. จกหมายเหตุ ร.3 จศ. 1189 เลขที่ 11.ง "คำให้การอ้ายปลา" ว่าด้วยเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นกบฏ.

ความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองกาฬสินธุ์กับราชสำนักกรุงเทพฯ

หัวเมืองกาฬสินธุ์ มีสาเหตุการอพยพคล้ายกับหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกอื่น ๆ อีกหลายเมือง ในแง่ที่มีความพยายามจะออกจากเขตอิทธิพลทางการเมืองการปกครองและการควบคุมทางเศรษฐกิจของราชสำนักเวียงจันทน์ แต่เมื่อตกเข้ามาอยู่ในเขตอิทธิพลทางการเมือง การปกครองของราชสำนักกรุงเทพฯ แล้วยังไม่ได้หมายความว่าจะถูกพันธังทางการเมือง และเศรษฐกิจจะหงายไปเสียทีเดียว ในครั้งแรกราชสำนักกรุงเทพฯ ยังไม่ได้เข้าแทรกแซงในหัวเมืองกาฬสินธุ์ และหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกอย่างจริงจัง เพียงแต่ส่งวนสิทธิในการแต่งตั้งกลุ่มปกครองท้องถิ่นระดับสูง 4 ตำแหน่ง สิทธิในการอนุมัติการตั้งเมือง สิทธิในการขอเกณฑ์แรงงานและสิ่งของไว้เท่านั้น ผู้นำท้องถิ่นยังคงเป็นคนในท้องถิ่น และมีอำนาจหน้าที่อย่างค่อนข้างอิสระมาก สถานภาพทางการเมืองการปกครองของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นจึงไม่ได้เปลี่ยนแปลง หรือถูกกริครอนเท่าใดนัก หัวเมืองกาฬสินธุ์ในช่วงก่อนการสักระลอก จึงมีภาระผูกพันกับราชสำนักกรุงเทพฯ เพียงเล็กน้อยเท่านั้น กล่าวคือ

ทางการเมืองการปกครอง

การที่กลุ่มผู้นำท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ เข้าสวามิภักดิ์ต่อราชสำนักกรุงเทพฯ นั้น เท่ากับเป็นการหันเหความผูกพันทางการเมืองออกจากศูนย์กลางอำนาจเดิมที่เวียงจันทน์มาหาศูนย์กลางใหม่ที่กรุงเทพฯ ทั้ง ๆ ที่เส้นทางคมนาคมยังกรุงเทพฯ มีความลำบากกว่า ซึ่งหากมีการขอความช่วยเหลือก็จะเป็นไปด้วยความลำบากมาก แต่ขณะเดียวกันอุปสรรคในค่านภูมิประเทศก็อาจจะเป็นผลดีในแง่การสกัดกั้นอิทธิพลหรือการแทรกแซงจากราชสำนักกรุงเทพฯ ที่จะเข้ามายังหัวเมืองกาฬสินธุ์และหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกอื่น ๆ ได้เป็นอย่างดีด้วย ในขณะที่ราชสำนักกรุงเทพฯ ให้ความสนใจหัวเมืองลาวที่สำคัญ ๆ เช่น เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ โดยใ้สิทธิเข้าแทรกแซงในการแต่งตั้งและถอดถอนผู้นำท้องถิ่น เช่นกรณีปลดเจ้าหนัทเสน แล้วตั้งเจ้าอินทรวงศ์ ผู้นำขึ้นไปปกครองเวียงจันทน์ ในปี พ.ศ. 2336 ก็¹ แต่ในหัวเมืองลาวฝ่าย

¹ หสข. เอกสารโบราณ ฎ 524/129 ชั้น 6/4 คำนานเมืองเวียงจัน อักษรไทยน้อย เอกสารโบราณ อักษรธรรม จากวัดยอกแก้วศรีวิชัยมุกดาหาร (ต้นฉบับอยู่กับ นายสุรจิตต์ จันทร์สาขา)

หสข. จดหมายเลข ร.1 จศ.1153 เลขที่ 2 เรื่องเสกเจ้าประเทศราชออกไปปกครองเมืองต่าง ๆ มีเมืองหลวงพระบาง เป็นต้น.

ตะวันออกอื่น ๆ ในครั้งนี้ ราชสำนักกรุงเทพฯยังไม่เคยดำเนินการเช่นนั้นเลย ต่อเมื่อภายหลังราชสำนักกรุงเทพฯจึงแต่งตั้งกลุ่มผู้นำท้องถิ่นบางตำแหน่ง หรือถอดถอนโดยเอกสิทธิ์ของราชสำนัก เช่นกรณี แต่งตั้งท้าวหนู ขามชั้นขึ้นมาเป็นอุปฮาด เมืองกาฬสินธุ์ หรือถอดถอนท้าวบัว ออกจากที่พระประชาตมาลเจ้าเมืองสหัสขันธ์ ให้เป็นอุปฮาดเมืองมลาไสย ตำแหน่งเดียว ดังจะกล่าวโดยย่อต่อไป.

การได้นำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งเป็นภาระสำคัญที่หัวเมืองพึงปฏิบัติเพื่อแสดงถึงสายสัมพันธ์ และความจงรักภักดีต่อราชสำนักกรุงเทพฯนั้น ในกฎหมายตราสามดวงระบุไว้ว่า พิธีนี้มีความสำคัญมากในทางการเมืองการปกครอง หากกรมการเมืองผู้ใดไม่ไปถวายมัจฉา และรับนำพระพิพัฒน์สัตยา จะมีโทษฐานกบฏก่อกบฏดิน¹ แต่ในหัวเมืองกาฬสินธุ์และหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกอื่น ๆ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้เริ่มพิธีได้นำมาตั้งแต่เมื่อใด และในช่วงก่อนการสักเลกนี้เคยมีพิธีได้นำในแต่ละเมืองเป็นประจำหรือไม่ เพียงแต่ปรากฏหลักฐานว่า ครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2360 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีหมายรับสั่งให้ชาวเมืองคำเกิด 5 คน จำนวน 5 คน และพวกชาวมอญ 390 คน ที่เข้ามาสวามิภักดิ์ ใ้รับพระราชทานได้นำพระพิพัฒน์สัตยา ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และในคราวเดียวกันนี้ ก็ได้มีเจ้าเมืองหลวงพระบาง เจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ ที่้องเจ้าเมืองอุบลราชธานี เมืองยโสธร (ยโสธร) และที่้องเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ พร้อมด้วยท้าวเพี้ยทุกหัวเมืองตามที่ถูกกล่าวแล้ว รวม 79 คน เข้าร่วมได้นำพระพิพัฒน์สัตยาในครั้งนี้ด้วย² ในช่วงเวลา

¹"พระราชกำหนดเกล้า" กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 ครุสภา 2506 หน้า 881.

²หสธ. หมายเหตุรับสั่ง ร.2 จ.ศ.1179 เลขที่ 1. หมายกำหนดการเรื่องแขกเมืองคำเกิด เมืองคำมวนกรวยทวายมัจฉารับพระราชทานอุทิศได้นำพระพิพัฒน์สัตยา ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม.

ต่อมาปรากฏว่า ทางกรุงเทพฯ ได้ให้เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ และกรมการเมือง กระทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ณ วัดในเมืองกาฬสินธุ์ ปีละสองครั้งทุกปี เว้นแต่ครั้งแรกที่จะตั้งเมืองขึ้นใหม่ เช่น เมืองท่าขอนยาง เมืองเขมขาคาน ในปี พ.ศ. 2381 จึงให้ลงไปถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่กรุงเทพฯ¹

การไว้ทุกข์ โดยกรมโกนผม อันเนื่องจากการสวรรคตของพระมหากษัตริย์ หรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ นั้น หัวเมืองชั้นในที่อยู่ใกล้ราชสำนักตลอดจนหัวเมืองชั้นนอก ยกเว้นเมืองหน้าด่าน ราษฎรได้ถูกกำหนดให้โกนผม เคียนสะกรั้ง ทุกคนจนกว่าการถวายพระเพลิงหรือการพระเมรุจะเสร็จเรียบร้อย ปรากฏว่าเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสวรรคตนั้น หัวเมืองนครราชสีมา เป็นเพียงหัวเมืองเดียวในที่ราชสูงโคราชที่จะต้องโกนผม ส่วนหัวเมืองทางลานนา ลานช้าง พระตะบอง จำปาศักดิ์ พุทไธสง เขมรป่าดง ตลอดจนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกทั้งหลาย ไม่ต้องโกนผม เพียงแต่ทอกราจากราชสำนักกรุงเทพฯ มาแจ้งข่าวให้รู้เท่านั้น² ดังนั้นราษฎรและกรมการเมืองในหัวเมืองกาฬสินธุ์ จึงไม่ต้องโกนผมในครั้งนั้นแต่อย่างใด

การคุ้มครองความปลอดภัยที่หัวเมืองกาฬสินธุ์ ได้รับจากราชสำนักกรุงเทพฯ ที่เห็นได้ชัดในช่วงนี้ คือ กรณีที่ท้าวหมาแพง ซึ่งรักษาการแทนพระยาไชยสุนทร (โสมพะมิตร) ถูกราชสำนักเวียงจันทน์นำไปทรมาน มีมัมบังคัมให้ทหารการขึ้นกับเวียงจันทน์ตามเดิมเห็น

¹ หสธ. หมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1200 เลขที่ 10 สำเนาท้องตราถึงเมืองนครราชสีมา เมืองสกลนคร เมืองกาฬสินธุ์ เรื่องทรงตั้งราชวงศ์เมืองสกลนครเป็นพระยาประเทศธานี เจ้าเมืองสกลนคร และ เรื่องกรมศรัวเมืองคำเกิด เมืองคำม่วน ซึ่งตั้งอยู่ที่บ้านเขมกระดาน

หสธ. หมายเหตุ ร.4 จ.ศ.1215 เลขที่ 38 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระอุปฮาดราชวงศ์ท้าวเทียบเมืองกาฬสินธุ์และเมืองขึ้น.

² หสธ. หมายเหตุ ร.2 จ.ศ.1171 เลขที่ 5 บัญชีเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า.

เมื่อทางราชการนำกรุงเทพฯพม่าก็ให้ความช่วยเหลือ โดยนำทัพมาแห่งกสัมบารักษา
การแทนเจ้าเมืองกาสินธุ์ตามเดิม ¹

ทางด้านเศรษฐกิจ

การเกณฑ์แรงงานของไทยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เข้าไปช่วยงานด้านการ
ก่อสร้างในราชสำนักกรุงเทพฯ ถึงแม้จะมีอุปสรรคในการเดินทางเพราะระยะทางที่ไกล
บ้านของเขาและป่าดงที่มีไข้ป่าชุกชุมก็ตาม ก็ยังเคยปรากฏว่ามีการเกณฑ์แรงงานเช่นกัน
แต่มีไม่บ่อยครั้งนัก ดังกล่าวแล้วในย่อหน้า 1 สำหรับหัวเมืองกาสินธุ์มีการเกณฑ์แรงงาน
ครั้งสำคัญครั้งหนึ่งที่ได้รับการบันทึกไว้ในพงศาวดารเมืองกาสินธุ์ คือ "การตัดไม้ที่ปาก
แพรก" ซึ่งไม่ได้ระบุว่ามีใคร แต่คงเป็นช่วงก่อนวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ. 2369-2370)
อันเป็นผลให้ท้าววรบุตร (เจ้เขม) บ้านขามเขี้ย ซึ่งได้ควบคุมผู้คนลงไปช่วยงานครั้งนี้
ได้รับความดีความชอบเป็นที่น่ายกย่อง ประกอบกับภายหลังได้ช่วยราชการอื่น ๆ อีก เมื่อหัว
เมืองกาสินธุ์ว่างเจ้าเมืองในช่วงหลังวิกฤตการณ์ เจ้าอนุวงศ์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา
(สิง) จึงเสนอให้แต่งตั้งท้าววรบุตร (เจ้เขม) เป็นพระยาไชยสุนทร เจ้าเมืองกาสินธุ์²
ดังนั้นการเกณฑ์ตัดไม้ที่ปากแพรกครั้งนั้น จึงมีส่วนเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของ
หัวเมืองกาสินธุ์ในภายหลังเช่นกัน

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹พระราชกฤษฎีกา (ทอง) พงษาวะการเมืองกาลสิน เมืองกระมาลาไสยและ
เมืองขึ้น. สมุคชอยชาว อักษรไทย.

²เรื่องเดียวกัน.

ส่วนค่านการเกณฑ์สิ่งของนั้น ราชสำนักกรุงเทพฯ มักจะแจ้งให้หัวเมืองหาสิ่งของประหลาด ๆ หรือสิ่งที่แสดงถึงความมีอำนาจวาสนา บุญญาธิการส่งเข้าไปยังราชสำนักกรุงเทพฯ อยู่เสมอ เช่น นอแรด งาช้าง ข้างเขือก เขี้ยวสัตว์ที่ตัน หรือสิ่งของแปลก ๆ มีหลักฐานระบุว่า เมื่อปี พ.ศ. 2325 ก่อนที่จะตั้งเป็นเมืองกาฬสินธุ์นั้น เจ้าโสมพะมิตร โค้ส่ง น้ำรัก 50 กระบอก ขี่ช้างหนัก 10 ช้าง งาช้าง 2 กิ่ง นอแรด 1 ยอด ลงมาเป็นของถวายแก่ราชสำนักกรุงเทพฯ¹ ในช่วงตั้งแต่วรชสมัย รัชกาลที่ 1 จนถึงสิ้นรัชสมัยรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทางราชสำนักกรุงเทพฯ ไม่ได้เรียกร้องสิ่งของจากหัวเมืองกาฬสินธุ์และหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกอื่น ๆ มากนัก มีเพียงบางครั้งบางคราวเท่านั้นที่เรียกเกณฑ์สิ่งของที่สำคัญ คือ เกณฑ์เครื่องทำพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อปี พ.ศ. 2352 ปรากฏว่าเมืองกาฬสินธุ์ถูกเกณฑ์ "ศรีช้างหนัก 2 หาย ป่านหนัก 2 หาย และกระดาศขาว 1,000 แขน"² เท่านั้น ซึ่งเป็นจำนวนที่น้อยกว่าเมืองอุบลราชธานี เมืองร้อยเอ็ด เมืองขอนแก่น เมืองสุวรรณภูมิ เมืองนครพนมและเมืองระบมต แต่ก็ยังเป็นจำนวนที่มากกว่าเมืองพุทไธสง เมืองภูเขียว เมืองเชียงแตงและเมืองแสนปาง³ นอกจากเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุครั้งนี้แล้ว จนถึงก่อนวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์ก็ยังไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการเกณฑ์สิ่งของใดอีกเลย

¹ หสธ. หมายเหตุ ร.1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7ก สำนานศุภอักษรเมืองเวียงจันทน์

² หสธ. หมายเหตุ ร.2 จ.ศ. 1171 เลขที่ 5 บัญชีเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก.

³ เรื่องเดียวกัน.

จะเห็นได้ว่า นับตั้งแต่หัวเมืองกาฬสินธุ์ ได้เข้ามาอยู่ในเขตอิทธิพลทางการเมือง การปกครองของราชสำนักกรุงเทพฯ แล้ว ราชสำนักกรุงเทพฯ ยังคงปล่อยให้หัวเมืองกาฬสินธุ์มีอำนาจทางการเมืองการปกครอง และเศรษฐกิจอย่างอิสระ เพียงแต่ต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ และมีกระฎุมพีทางเศรษฐกิจบ้างเล็กน้อย เช่น ช่างของถวายและของเทศน์เป็นครั้งคราวตามวาระสำคัญ ซึ่งสามารถกล่าวได้ว่า ก่อนวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์ หรือก่อนการสละเลิกในหัวเมืองกาฬสินธุ์ อำนาจทางการเมืองการปกครองของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นยังไม่ถูกแทรกแซงจากราชสำนักกรุงเทพฯ มากนัก แต่ภายในกลุ่มผู้นำท้องถิ่นเองได้เกิดความขัดแย้งกันอย่างรุนแรง และปรากฏชัดในเวลาต่อมา ดังจะกล่าวในบทที่ 3 ต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย